www.pertwk.com

زاراوه جۆراوجۆرەكانی زمانی كوردی

زمانی كوردیش وەك تەواوی زمانەكانی دیكە، خۆی خاوەنی زاراوەی جۆراوجۆرە كە بە گوێرەی بۆچوونی لێكۆڵەرەوانو زانایان، چوار لقی ئەو بە تەواوی ڕوونو لێك جیاوازنو بریتین لە: **1. كرمانجی 2. گۆرانیو هەورامی 3. لۆری 4. كەلهوڕی یا كرماشانی**. بەڵام ئەم چوار زاراوەش هەر كام چەند چڵی گچكەتری لێ دەبێتەوە كە بە كورتی ئاماژەیان پێ دەكەین.

الف . گۆرانی یا هەورامی

ئەم زاراوە لە ناوچە جۆراوجۆرەكانی وەك هەورامان، ژاوەرۆ، كەندۆلە، پاوەو جوانڕۆو لە توركیەش وەك درسیم، ئەرزنجان، وان، ئەرزرۆمو چەند بەشی گچكەی كوردستانی عێراق ڕەواجی هەیەو بەشەكانی ئەم زاراوە بریتین لە:

1) زاراوەی زازا كە زیاتر زاراوەی كوردەكانی توركیەو بە تایبەتی خەڵكی ناوچەی درسیمو ئەرزەنجانە،

2) زاراوەی هەورامی، زمانی خەڵكی ناوچەكانی هەورامانی تەختو لهۆنە،

3) زاراوەی ژاوەرۆ تایبەتی خەڵكی ئەم ناوچەیە،

4) زاراوەی پاوەو جوانڕۆ، لەم ناوچانەدا باوە،

5) زاراوەی گۆرانی قەدیم، كە بە تایبەتی لە نێو ئەهلی خەقدا بە زاراوی نووسین ناسراوە كە لقێك لەم زاراوە بە ناوی "ماچۆ ماچۆ" بە ناوبانگە كە تایبەتی ئەهلی حەقەو لە نێو ئەوانیش بە هی ساداتو پیرەكانیان ناسراوەو لە زیكری ئایینیدا كەڵكی لـێ وەردەگیرێ.

6) زاراوەی كەندولەو باجەڵان: زاراوەی باجەڵانی تایبەتە بە خەڵكی سنوورنشینی عێراق لە ناوچە سنوورییەكانی ئێران. بە وتەی كەسانێ كە بەم زمانە

قسه دەكەنو هەروەها بە پێی وتەی هێندێك لە نووسەرانو لێكۆڵەرەوان، قەدیمیتر لە هەموو زاراوەكانی گۆرانی، بەشی گۆرانی قەدیمە. شوێنەواری ئەدەبیو ئایینی زۆر بەم زاراوە هەن كە ڕابردوویان تا پێنج سەدە بەر لە ئێستا ڕوونە[2]و شتێك كە دەبێ سەرنجی بدرێتێ ئەوەیە كە لە زۆربەی شوێنەكانی كوردستان، گۆرانی باو لە ناو خەڵكاو هەروەها لەحنە لەتیفو سەرنج ڕاكێشەكان بە گۆرانی ناو دەبرێنو لە سەر بنەمای زەمزەمە كردنی ئەو شێعرو گۆرانییە فولكلورانە، مۆسیقای كوردی دەوڵەمەند بووەو خەڵكیش بەم خۆش خوێنییەی گوتوە گۆرانی.

7) زاراوەكانی بێشكەیی، كورەجوئی، بیونچیو قەلآگەل قەدیم، زاراوەی گۆرانەكانو خەڵكی باكووری ڕۆژئاوای كوردستانە، بە گوێرەی لێكۆڵینەوەی "ئاندیس" زاراوەی زازا لە زمانی دەیلەمییە قەدیمییەكان جیا بۆتەوە كە بە وتەی هەورامییەكان كە دەبێ ڕاستیش بێ[3]و "أ. مان"یش جەختی لە سەر دەكاو دەڵێ: زمانی گۆرانی یا زاراوەی گۆرانی یا زاراوەی زازا كوپییەكە لە زاراوەی هەورامی[4]

ب. زاراوەی لۆری

وێكچوونی زمانی فارسیو زاراوەی لۆری بۆتە هۆی ئەوەی كە هێندێك كەس ئەوان بە كورد زمان نەزانن، كەچی وا نییەو ئەم ڕوانگە لە لایەن مێژووناسانو ڕۆژهەلآتناسانەوە سەرنجی نەدراوەتێ، چۆنكوو كورد بوونی لۆرەكان شتێك نییە كە گومانی تێدا بێ.

مێژووی هەڵبژێردراو كە زانیارییەكی زۆر باشی لە سەر كوردستانی كۆن تێدایە دەڵێ: لۆڕەكان لە دۆڵی "مان رود" لە نێزیك شارێك بە ناوی "لوریا اللورنا"

---

[2] سەرەتای مێژووو جوغرافیای كوردستان، شكرالله سنەیی، دكتر حشمت الله طیبي ل 24

[3] كوردو كوردستان، محەمەدئەمین زەكی، ل 314

[4] تەبدیل سیماكان لە كوردستانو ئەلجەزیرە، میجیرسۆن، ل 382

www.pertwk.com

نیشتەجێنو هەر بە ناوی ئەم شارەشەوە ناوی "لۆڕیان" لە سەر دانراوە. هەر وەك "ئیستەخری"یش لە سەر ئەم باوەڕەیە[1].

یاقووت حەمەویش بە ڕاشکاوی لەم بوارەدا دەنووسێ: لوڕەکان لە خزمەکانی کوردنو لە نێوان خووزستانو ئیسفەهان دادەنیشنو زمانیان کوردییەو خۆشیان بە کورد دەزاننو خاکەکەشیان بە لوڕستان ناودێر کراوە[2]. هێندێك دەڵێن لە بەر ئەوە زاراوەیان لە فارسی نێزیکترە، وێ دەچێ فارس بن.

دیارە ئەوە گومانەو لەگەڵ ئەگەر تێکەڵاوە، چۆنکوو "لەك"ەکان کە لقی سەرەکی لوڕەکانن زمانیان کوردییەو خۆشیان بە کورد دەزاننو جیاوازی بەیان لە نێو لوڕەکانو کوردی سلێمانی یا کرمانجی، هەر بە قەدەر تۆفیری کوردی کرمانجیو کوردی بادینییە[3].

دوکتۆر فریچ کە لەم بابەتەوە لێکۆڵینەوەی کردوە دەنووسێ[4]: لۆڕەکان کوردی ئێرانینو کوردەکانی ئێران لە باری بەیانەوە دوو بەشن، 1ـ کوردی زمانو 2ـ لوڕی زمان، دیارە ڕۆژهەڵاتناسانو لێکۆڵەوەرانی وەك "سرجان ملکم"، "لوریە"، "هاسل"و "ادوارد براون" ئەوەیان قبووڵ کردوەو گاڵتە دەکەن بە وانەی لە کورد بوونی لوڕەکاندا گومان دەکەن.

"محەممەدئەمین زەکی" دەڵێ: لە ساڵی 1916 بە بۆنەی مەئموریەتێکی ڕەسمی چووبوومە لوڕستان، لەگەڵ لێکۆڵینەوەیەکی کە لە سەر مەسەلەی نەتەوەییو کۆمەڵایەتی کردم، زیاتر ە زمانی کوردی قسەم دەکرد، وێڕای ئەوەی لە قسەی وان حاڵی دەبووم مەبەستی خۆشم تێدەگەیاندنو بەم ئاکامە گەیشتم کە جیاوازی لوڕیو

---

[1] ئەبوو ئێسحاق ئیبراهیم کوڕی محەممەد ئیستەخری لە ساڵی 307ی کۆچی واتە نێزیك بە 1107 ساڵ بەر لە ئێستا کتێبی (الاقلیم)ی نووسیوە.

[2] ئەبوو عەبدوڵڵا شەهابەدین یاقووت حەمەوی لە دایك بووی 564ی کۆچیو خاوەنی کتێبی "معجم البلدان"ە.

[3] ئەنسکلوپیدی ئیسلام (دایرة المعارف اسلامي) مینۆرسکی.

[4] کتێبی کوردو لوڕ کە لە پێشدا لە لایەن مەجمەعی زانستی ڕۆژهەڵات لە بێرلین چاپ کراوەو دوایەش مەکتەبی مودیریەتی کۆچبەرانی تورکیە وەریان گێڕاوەو لە ساڵی 1334ی کۆچی بە ناوی کوردلەر = کوردەکان بڵاوی کردۆتەوە.

زاراوەی کرمانجی ڕۆژهەلاّت زیاتر لە تۆفیری نێوان کرمانجی ڕۆژهەلاّتو کرمانجی ڕۆژئاوا نییەو زۆربەی ئەو وشانەی کە لوڕەکان هەیانە لەگەڵ وشەگەلی خەڵکی سلێمانی نێزیکترە تا فارسی ئەمڕۆیی[5].

بە هەر حاڵ لوڕ بە چوار لق دابەش کراوە: 1ـ لوڕی گچکە یا فەیلی 2ـ مامەسەنی (مەمە سەنی) 3ـ کۆکیلویی (کۆگەلوویی) 4ـ بەختیاری. بەلاّم بۆ ئەوەی وێچوونو نێزیکی ئەم زاراوانە لەگەڵ فارسیو کوردی بزانینو ئەوەی کە زیاتر لە کامیان نێزیکن، سەرنج بدەنە ئەم چەند نموونەی ژێرەوەو بزانن وشەگەلی لوڕی زیاتر لە هی کوردی دەچن یا لە هی فارسی؟و ئەگەر وشەگەلێکی وەك "خانە"ی فارسی کە لە لوڕیدا "خونا"ی پێ دەڵێنو یا لوڕەکان بە مرۆڤ "ئادەم" دەڵێن "ئادوم"و بە "میدهم" (دەیدەم) دەڵێن (ئیدهەم) زیاتر بە هۆی تێکەلاّوییەکە کە لە دراوسێیەتیدا پێك هاتوە.

لوڕی	کوردی	فارسی	لوڕی	کوردی	فارسی
بچو	بچۆ	برو	ئەلس	هەڵسە	برخيز
نازانم	نازانم	نميدانم	ئەسپ	ئەسپ	اسب
مێوژ	مێوژ	مويز	بان	سەروو	بالا
مەی	مەڕ	گوسفند	يوناگوت	ئەميگرت	اين را گرفت
ئەمروود[1]	هەرمێ	گلابی	ايگال	ئەوان	ێنها
ئەيدەم	ئەيدەم	ميدهم	ئەيخرم	ئەيكڕم	ميخرم
شامی	شووتی	هندوانه			

ج . زاراوەی کرمانجی

---

[5] مێژووی کوردو کوردستان، محەمەدئەمین زەکی، لاپەڕەکانی 322و 323.

[1] ئەمروود تورکییەو هەر بە مانای هەرمێیە کە لە ئاکامی تێکەلاّویدا چۆتە ناو لوڕەکان.

www.pertwk.com

ئەم زاراوەش بە دوو لق دابەش دەبێ: 1ـ کرمانجی ڕۆژهەڵاتیو باشووری 2ـ کرمانجی ڕۆژئاواییو باکووری.

1ـ کرمانجی ڕۆژهەڵاتیو باشووری، ئەم زاراوە لە ناوچەکانی نێوان زێی گەورەو دەورو بەری سیروانو هەروەها لەمەڵبەندی موکریدا ڕەواجی هەیە، زاراوەیەکی سافو ڕەوانو زۆر دەوڵەمەندو تا ڕادەیەك زمانی گشتی کوردانە. ئەو ناوچانەی بەم زاراوە قسە دەکەن بریتین لە شارەکانی باشوور، باشووری ڕۆژئاوای گۆلی ورمێ لە ئێران تا ڕۆژئاوای کرماشانو لە عێراقیش شارەکانی سلێمانی، کەرکووك، هەولێر، مووسڵ، ڕەواندوز، شارەزوور. ئەو زاراوانەی کە لێی جیا دەبنەوە بریتین لە کرمانجی عێراق، کرمانجی موکری، کرمانجی سنە(2-3).

2ـ کرمانجی ڕۆژئاواییو باکووری، ئەم زاراوە بە کرمانجی ئەسڵی دەزاننو خەڵکی ناوچەکانی بۆتان، تووعابدین، شەمزینانو باروکلی، دەوروبەری ئارارات، ماردین، دیاربەکر، بادینان، هەکاری، ورمێ، ئەرزرۆم، مەریوانو ئەنەتۆل یا ئەنەدۆلو کوردەکانی خوراسان بەم زاراوە دەئاخەون. جگە لەم ناوچانە تایفەکانی هەرکی، شکاك، جەلالی، میلانی، حەیدەریو. . .لە ئێرانو کوردەکانی ئەرمەنستان، ئازەربایجانو سووریە، هەروەها کوردەکانی ئاکرێ، عمادیە، دهۆك، زاخۆ، سەرەنجام بەم زاراوە دەدوێن(4-5).

---

[2] دەبێ بڵێین کوردەکانی موکری لە بابانەکانی سلێمانی کوردستانی عێراق یا فەیزوڵڵا بەگییەکانی ئەوێن کە بۆ ئەم مەڵبەندە کۆچیان کردوە.

[3] etudes philologique surle langue kurde: kudouzok 1857.

[4] dialect of sulaimaniya collected in paris 1807.

[5] kurden: o. mun berlin 1906.–die mundart der mukri

www.pertwk.com

زاراوەی کەلهوڕی یا کرماشانی

ئەم زاراوە تایبەتە بە زۆرینەی خەڵکی دەوەری کرماشانو زیاتر بە زاراوەی کەلهوڕو زەنگەنە ناوبانگی دەر کردوە. عەشیرەتگەلی ئەم مەڵبەندە کە زیاتریان هەڵگری بیرو بڕوای ئەهلی حەقو شیعەشن بەم زاراوە دەدوێن. ئەوانە گۆران، کەلهوڕ، سەنجاویو خەڵکی ئیلام، ڕەوانسەرو کەنگاوەرو قەسری شیرینن. ئەوەی جێگای سەرنجە ئەوەیە کە لە ئاوایییەکانی ڕۆژئاوای کرماشان ئەوانەی سونین بە زاراوەی کرمانجیو شیعەکانیش بە زاراوەی کەلهوڕی یا کرماشانی قسە دەکەن[6]. ئەم زاراوانەی کە لە لقی کەلهوڕی دەبنەوە بریتین لە: 1ـ گۆرانی 2ـ سەنجاوی 3ـ کەلهوڕی 4ـ کولیایی 5ـ سەحنەو هەرسینی. پێویستە بڵێین ژمارێك لە لێکۆڵەرەوان

---

[6] سەرەتای جوغرافیاو مێژووی کوردستان، دوکتۆر حشمت الله طیبي ـ شکرالله سنندجی ل 23.

به شێوەگەلێکی دیکە زمانی کوردییان دابەش کردوە کە دەکرێ ئاماژە بە دابەش کردنەکەی دنیاگەردی ناودار "اولیا چلبی" بکەین. ناوبراو زمانی کوردی کردۆتە 15 بەش بەم شیوەیە: زازا، لۆلۆ، هەکاری، عوەنەیکی، مەحموودی، شیروانی، جزیرەیی، پسیانی، سەنجاری، ئەردەڵانی، سۆرانی، خالتی، چکوانی، عمادیو ڕۆژیکی.لەم دابەش کردنەدا ئەوەی کە سەرنج ڕاکێشە بوونی لقەکانی لۆلۆو خالتییە کە خۆی پەیوەست بوونی تەواوی ئەمان بە قەومەکانی دێرینی دانیشتووی ئەم دەوەرە (لۆلۆیەکانو خالدیەکان) دەسەلمێنێ، ئەوەش وەڵامێکە بۆ ئەو کەسانەی کە بڕوایان وایە کوردان لە سەرەتای ساڵەکانی لە دایك بوونی مەسیح هاتوونەتە ئەم وڵاتە[1]، ئەوەش مستۆگەر بوونی پارێزراوی زمانی دێرینی ئەوانە.

لە ساڵانی دواییدا لێکۆڵینەوەیەکی زۆر لە سەر زمانی کوردی کراوە، زۆربەی ئەو ڕوانگانەی کە لە ڕابردوودا بە شێوەی نادرووست هاتبوونە گۆڕێ ناڕاست بوونیان دەر کەوتووەو ڕەت کراونەوە. یەکێك لەم بۆچوونە ڕەت کراوانە نەناسینو نەزانینی کوردەکانی ناوچە جۆراوجۆرەکان لە گەڵ زاراوەی یەکترو لە یەکتر حاڵی نەبوونیانە. چۆنکە بە تەواوی دەر کەوتوە کە کوردێکی خەڵکی سلێمانی یا یەکێ مەهابادی - موکریانی بە باشی لە زمانی کرمانجی باکوورو زاراوەیەکی ئیلامی یا دیاربەکری حاڵی دەبێ.

"سرجان ملکم" دەنووسێ: ئەم عەشیرەتانەی کە لە دەورەکانی کرمانو فارسو یا عێراقو کوردستان نیشتەجێن گەورەترین هۆ کە پێکەوەیان دەبەستێتەوە زمانەکەیانە کە زاراوەیەکی ڕەوانی پەهلەوییەو هەر چەند زاراوەکانیان جیاوازیان لە گەڵ یەکتر هەیە بەڵام نەیتوانیوە ببێتە هۆی لە یەکتر تێنەگەیشتنیان[2].

چاوخشاندێك بە سەر پاشەواری زمانی پەهلەویدا کە هەشتاو دوو کتێبو ڕیسالەیە دەتوانێ سەلمێنەری ئەم پێوەندییە بێ، بە تایبەت خوێنەر کاتێك ناوەکانیان

---

[1] لە بەشی ڕەگەزناسی ئەم کتێبە بڕوانە.

[2] مێژووی ئێران، سرجان ملکم، بەرگی دووهەم لاپەڕەی 5 تا 61.

دەخوێنێتەوە دەزانێ کە ئەوە کوردییە. بۆ نموونە سەرنج بدە کە ناوی یەکێك لە کتێبەکانی "دین کریت" بۆ کەسێ کە کوردی دەزانێ ماناکەی بە تەواوی ڕوونە کە لە دوو بەشی 1ـ دین 2ـ کریت، کریتو پێك هاتوە کە دین کوردە، دین کریت کە دەقەکەی دەگەڕێتەوە بۆ مێژووو ئەدەبو مەسەلەی ئایینی زەردەشت لە سەدەی سێهەمی کۆچی بە زمانی پەهلەوی نووسراوە.

تاقمێك وێڕای دەربڕینی وەك یەك چوونی زمانەکانی کوردیو پەهلەوی (ئەوێستایی، زەند) ڕادەگەیەنن چۆنکوو کۆنترین ئاسەوارێك لە کوردی بە دەستەوە ماوە لە گەڵ ئاسەواری زمانی ئەوێستایی یا پەهلەوی ماوەیەکی زۆریان بەینە ناتوانین ئەو گۆڕانکارییانەی کە لەو ماوەدا بە سەر زمانی کوردی هاتوون تا گەیوەتە وەزعی ئەمڕۆ. موتالا بکەین[3] ئەم وتەیە دیسان ئەو هەڵەی پێشتر ئاماژەیان پێ کرد دووپات دەکاتەوە، واتە بەم ئەسڵە نازانن کە زمانی کوردی زمانێکی جیا لە زمانی پەهلەوی یا ئەوێستایی نیەو، ئەگەر بمانهەوێ گەشتی گەشە کردنێك کە زمانی کوردی لەم ماوەدا بە خۆیەوە دیوە ڕاڤە بکەین دەبێ هەمان زمانی پەهلەوی یا ئەوێستایی موتالا بکەین چۆنکە کوردی هەر زمانی پەهلەوی یا فارسی قەدیمە، درێژەی ماوەو تێکەڵاوی لە گەڵ قەومگەلی دیکەو وەرگرتنو تێك کردنەوەی وشەو پیتگەلێك لە زمانەکانی قەومگەلی هێرشبەر یا دراوسێیەکان هێندێك ئاڵوگۆڕی تێدا پێك هێناوەو بۆتە زمانی ئەمڕۆیی. ئەگەر ئێمە لە بەراورد کردنی تەواوو تێرو تەسەلی کەماڵی زمانی کوردی لە گەڵ زمانی کوردی پێشوو یا پەهلەویو ئەوێستاییو یا زەندو فارسیی قەدیمو. . .جیاوازیمان بەرچاو دەکەوێ، هەر بەو دەلیلەیە کە لە سەرەوە باس کراو هیچی دی[4]». دەنا بە گوێرەی موتالاو ڕاڤەگەلێ کە کراوە ئێمە بە چەند نموونەیەك لەوان ئاماژەمان کردوە، زمانی کوردی لە بواری شکڵو فورمی بنەڕەتی

---

(3) سەرەتای کتێبی جوغرافیاو مێژووی کوردستان، شکراللە سنەییو دوکتۆر حشمت اللە طییي لاپەڕەی 20.

(4) (نووسەر زۆر لەمەو پێش هێندێك ڕاڤەی لە سەر زمانی کوردیو ڕیشەیی ئەم زمانە دەست پێ کردوەو بۆ ئەم مەبەستە لە کەسانی لێزانو کارناس لە زمان ناسی یارمەتی دەخوازمو هیوادارم ببێتە کتێبێکی بە سوود کە ئەگەر بگاتە چاپ وەڵامی بەشێك لەم پرسیارانە کە لە گۆڕی دان دەداتەوە.

زمان، سەرفو شكڵی فعلەكانەوە، لە گەڵ هەموو زمانەكانی ئاریایی نێزیكەو شوباریان دەدا، ناتەبایی جۆری فعلو مەسدەرو سەرفەكەیان لە گەڵ زمانەكانی پەهلەوی‌و فارسی قەدیم ئەوەندە كەمە كە هیچ كەس ناتوانێ ئەم زمانە لە زمانەكانی پەهلەوی‌و ئەوێستایی‌و فارسی ئەمڕۆ جیا كاتەوەو حاشا لە نێزیكی زۆرو خزمایەتیان بكا[(5)]. هەر ئەوەندە بەسە كە ئاماژە بەم نووسراوانە بكەین كە بەم دواییانە لە كوردستاندا بە زمانو خەتی پەهلەوی دۆزراونەوە[(4)] كە باشترین دەلیل بۆ نەبوونی ناتەبایی‌و جیاوازی لە نێوان زمانەكانی كوردی‌و پەهلەوی‌و فارسی قەدیمن. لە ژێرەوە سەیری یەكێك لەوان بكەن:

دەقی كوردی نووسراوەی سەردەمی هێرشی سوپای عەرەبە موسڵمانەكان بۆ سەر ئێران

هورمزگان ڕمان ئاتران كژان	ویشان شاردەوە گەورە گەورەكان
زۆركارێ ئەرەب كردنە خاپوور	گنای پالە هەتا شارەزوور
شنۆو كنیكانو دیل بشینا	میرد ئازاتلی‌و ڕووی هوینا
زەوشت زەردشتر مانەوە بێكەس	بزیكا نیكا هورمزو هیوچەكس

پێویستە سەرنج بدەینە وشەكانی ئەم شێعرە كە هەموویان لە كوردی ئەمڕۆشدا هەن بەڵام ئەوانەی وەك ئاتران یا ئاگران كوژان، كوشتە، گەورە گەورەكان لە فارسی دانین.

ئەگەر ئەو كەسانەی كتێبیان بە زمانو خەتی پەهلەوی لە بەر دەست دایە ئەم بەڵگەیە كە تەواو كوردی ئیمڕۆیە لە گەڵ دەقی ئەوان بەراورد بكەن لە ڕوانگەی ئێمە حاڵی دەبن. (نووسراوەی ناوبراو هی ئاخریەكانی سەردەمی ساسانیانو سەرەتای ئاشكرا بوونی ئیسلامە، واتە هی 1400 ساڵ لەمەو بەرە كە دەزانین ئەو كات خەتو

---

(5) (زاراوەكانی ڕۆژئاوای ئێران، نووسینی دوكتۆر محمد موكری، لاپەڕە 50 تا 53

(4) لە ڕیزی ئەم ئاسەوارەی دۆزراونەوە پارچە پیتێكە كە لە سەردەمانی هێرشی عەرەبان لە سەرەتای ئاشكرا بوونی ئیسلام كە شێعرگەڵێك بە زمانو خەتی پەهلەوی لە سەری نووسراوە. ئەو پارچە پیتە لە سلێمانی كوردستانی باشوور دۆزراوەتەوە.

زمانی خەڵکی ئێران پەهلەوی بووەو وەك ڕوونو ئاشكرایە لە گەڵ كوردیی ئەمڕۆ هیچ جیاوازییەكی نیە.)